

„Wychowanie w Rodzinie” t. XIV (2/2016)

nadesłany: 30.09.2016 r. – przyjęty: 04.11.2016 r.

Agnieszka MALEK*

Alkoholizm jako zagrożenie dla zdrowia i moralności dzieci i młodzieży w świetle poradników dla rodziców z lat 1918–1970¹

Alcoholism as a danger to the lives and morals of children and youths in handbooks for parents in the years 1918–1970

Streszczenie

Celem niniejszego opracowania jest próba rekonstrukcji zaleceń kierowanych do rodziców, dotyczących negatywnego wpływu spożywania alkoholu na organizm dziecka. Podstawę źródłową dokonanych analiz stanowią polskie poradniki dla rodziców z lat 1918–1970. Podejmowane na ich kartach rozważania miały w pierwszej kolejności przyczynić się do promowania wychowania w trzeźwości. Wiele uwag kierowano do kobiet ciężarnych, wskazując na konsekwencje picia przez nie alkoholu dla rozwijającego się płodu. Omawiano ponadto losy dzieci wychowujących się w rodzinie alkoholowej. Podkreślając wpływ wzorców płynących od dorosłych przestrzegano przed spożywaniem

* e-mail: agnieszka.malek0@gmail.com

Zakład Pedagogiki Kultury Fizycznej, Akademia Wychowania Fizycznego i Sportu w Gdańsku, ul. Kazimierza Górskiego 1, 80-336 Gdańsk, Polska

¹ Przedstawione w niniejszej pracy ustalenia są częścią szerszych badań, prowadzonych w ramach rozprawy doktorskiej pt. *Wiedza o dziecku w świetle poradników dla rodziców z lat 1918–1970*. Dolną granicę wyznaczonych ram czasowych stanowi odzyskanie przez Polskę niepodległości po okresie niewoli narodowej, górną zaś – zmiany we władzach partyjnych i państwowych, do jakich doszło w roku 1970, zapoczątkowane wydarzeniami marcowymi roku 1968 (ogólnopolską rewoltą studencką, represjami po załamaniu się buntu, czystkami w środowisku intelektualnym czy kampanią antysemitką).

alkoholu w towarzystwie dzieci, wskazując przy tym na fakt, iż pierwszy kontakt dzieci z alkoholem często miał miejsce właśnie podczas rodzinnych uroczystości. Przywoływane w publikacjach badania (głównie nad przestępczością nieletnich) miały uzmysławiać nie tylko indywidualne, biologiczne skutki spożywania alkoholu, ale i jego konsekwencje społeczne.

Słowa kluczowe: alkoholizm, zdrowie, dziecko, wychowanie, poradniki, Druga Rzeczpospolita, PRL.

Abstract

The aim of this analysis is an attempt to reproduce the recommendations addressed at parents concerning the negative impact of alcohol to children. Polish guidebooks for parents from the years 1918–1970 were used as the source material for the study. Prevention of children and young people's addiction to alcohol was the main goal of considerations undertaken in guidebooks. Pregnant women were pointed out the consequences of alcohol for the developing fetus. Moreover, authors discussed the fate of children growing up in an alcoholic family. The fact that the first contact of children with alcohol often occurred during family meetings caused the need to emphasize the influence of adults on the development of addiction in children. Research of juvenile delinquency were cited to show not only the biological side effects of alcohol but also its social consequences.

Keywords: alcoholism, health, child, upbringing, guidebooks, Second Polish Republic, Polish People's Republic.

Historia produkcji oraz spożywania alkoholu jest niemal tak długa, jak dzieje ludzkości². Przez wieki alkohol stanowił istotny element praktyk religijnych, stosowano go także w celach medycznych; napoje alkoholowe były (i są) nieodłącznym składnikiem życia codziennego³. O negatywnych konsekwencjach zdrowotnych pijaństwa, a także analogii skutków długoterminowych nałogu z symptomatologią niektórych chorób dziedzicznych i zakaźnych, pisano już pod koniec XVIII wieku⁴. Wraz z początkiem 19. stulecia alkoholizm zaczęto postrzegać jako chorobę⁵; mechanizm jej powstawania oraz rozwoju przedstawił

² J. Kinney, G. Leaton, *Zrozumieć alkohol*, Wydawnictwo PARPA, Warszawa 1996, s. 19.

³ A. Klonder, *Wprowadzenie*, [w:] J. Żychlińska, A. Głowacka-Penczyńska, A. Klonder (red.), *Jedzą, piją, lulki palą. Kulturowe aspekty korzystania z używek na przestrzeni dziejów*, t. 1: *Używki w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2016, s. 7–8.

⁴ B.T. Woronowicz, *Alkoholowe vademecum dla każdego*, Wydawnictwo Ośrodka Apostolstwa Trzeźwości, Zakroczym 1993, s. 51.

⁵ Tamże.

dopiero w roku 1960 Elvin Morton Jellinek⁶. Pomimo rosnącej świadomości w zakresie skutków zarówno zdrowotnych, jak też ekonomicznych, społecznych i kulturowych nadmiernego spożywania napojów alkoholowych, skala zjawiska sprawiła, iż na ziemiach polskich już w XIX wieku alkoholizm uznawany był za plagę społeczną. Jednym ze sposobów propagandy antyalkoholowej stały się działania na rzecz wychowania w trzeźwości, prowadzone m.in. na łamach wydawnictw o charakterze poradnikowym⁷.

Aktualność problemu w badanym okresie Polski dwudziestowiecznej sprawiła, iż zagadnienie alkoholizmu oraz walki z nim były tematem licznych opracowań naukowych, publikacji o charakterze popularnonaukowym, broszur oraz ulotek, wydawanych zarówno w latach międzywojennych⁸, jak też w okresie powojennym⁹. Podejmowano w nich rozważania zarówno w szerokiej, społeczno-ekonomicznej perspektywie, jak też odwoływano się do jednostkowego wymiaru zjawiska, przedstawiając zdrowotne i wychowawcze skutki nałogu.

Problem wpływu alkoholu na dziecięcy organizm oraz sytuacja dziecka pochodzącego z rodziny, w której przynajmniej jedno z rodziców nadużywało alkoholu, podejmowane były także w poradnikach dedykowanych rodzicom, ukazujących się w latach 1918–1970¹⁰. O potrzebie popularyzacji wśród rodziców

⁶ J. Kinney, G. Leaton, *Zrozumieć alkohol...*, dz. cyt., s. 63.

⁷ Zob.: M. Nawrot-Borowska, *Wpływ używek na zdrowie w świetle poradników z II połowy XIX wieku i początku XX wieku*, [w:] J. Żychlińska, A. Głowacka-Penczyńska, A. Klonder (red.), *Jedzą, piją, lulki palą...*, dz. cyt., s. 193 i nast.

⁸ Na przykład: *Alkoholologia*, praca zbior., nakł. Polskiego Towarzystwa Walki z Alkoholizmem „Trzeźwość”, Warszawa 1928; L. Wachholz, *Alkoholizm a przestępstwo*, Wyd. Centrala Kół Abstynenckich Młodzieży, Kraków 1927; M. Skiba, *Alkoholizm jako zagadnienie gospodarcze w Polsce*, skł. gł. Księgarnia „Biblioteka Religijna”, Lwów 1932; K. Niesiołowski, *Sprawa alkoholizmu w zarysie*, Katolicki Związek Abstynentów, Poznań 1937; J. Szymański, *Alkoholizm a dziecko i młodzież*, Wydawnictwo Towarzystwa „Odrodzenie”, Warszawa 1928. Szeroko podejmowano dyskusje na tematy związane z piciem alkoholu na łamach ówczesnych czasopism, jak choćby „Trzeźwości” czy „Walce z Alkoholizmem”; artykuły poświęcone alkoholizmowi wśród dzieci pojawiały się także w „Pediatrii Polskiej”, „Archiwum Higieny”, „Orędowniku Zdrowia” oraz „Opiekunie Społecznym”.

⁹ Na przykład: L. Gan, *Alkoholizm a bezpieczeństwo i higiena pracy*, Wyd. Społeczny Komitet do Walki z Alkoholizmem, Warszawa 1950; A. Solak, *Alkohol Twój wróg!*, Wydawnictwo Zarządu Głównego PCK, Warszawa 1951; S. Jonas, M. Łepkowski, *Człowiek + alkohol = ?*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1964; N. Kessel, H. Walton, *Alkoholizm*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1967; A. Majdecka, *Analiza środowisk alkoholików w aspekcie zdrowia psychicznego dziecka*, Społeczny Komitet Przeciwalkoholowy, Warszawa 1968; J. Fiutowski, *Biologiczno-prawne zagadnienia alkoholizmu*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1970; A. Ratajczak, *Zwalczanie alkoholizmu w świetle obowiązującego prawa*, Wyd. Społeczny Komitet Przeciwalkoholowy. Zarząd Główny, Warszawa 1970; F. Kaczanowski, *Prawda o alkoholu*, Wydawnictwo Związkowe CRZZ, Warszawa 1970. Czasopismami w całości poświęconymi problematyce walki z alkoholizmem były w badanym okresie: „Zdrowie i Trzeźwość: pismo społeczno-moralne” oraz „Problemy Alkoholizmu”.

¹⁰ W okresie międzywojennym wydanych zostało ok. dwustu książek o charakterze poradnikowym, kierowanych do rodziców. Lata powojenne, zwłaszcza od drugiej połowy XX wieku, to okres wzrostu liczby publikacji poradnikowych, głównie z zakresu higieny i zdrowia, kierowa-

wiedzy dotyczącej biologicznych i społecznych skutków alkoholizmu świadczyć mogą chociażby dane pochodzące z licznych badań prowadzonych wśród uczniów różnych typów szkół. Przykładem mogą być wyniki ankiety przeprowadzonej w latach 1923–1925 wśród uczniów szkół powszechnych z Warszawy, Wilna oraz Łodzi – ujawniły one, iż abstynentami było zaledwie ok. 1/3 spośród ankietowanych dzieci (w Łodzi odsetek uczniów niepijących wynosił zaledwie 13,5%!)¹¹. Wstrząsającym rezultatem tychże badań było również odkrycie, iż im młodsze było dziecko, tym częściej spożywało alkohol¹². Równie niepokojące dane pochodziły z badań przeprowadzonych na początku lat sześćdziesiątych wśród uczniów warszawskich szkół (podstawowych, średnich, zawodowych i techników) przez prof. Andrzeja Święcickiego¹³. Wg nich 73% procent chłopców piło piwo, 70% wino, 32% wódkę; w przypadku dziewcząt odsetek był niższy, ale aż 52% badanych piło wino, 33% piwo, 9% wódkę. „Progiem tolerancyjności”, czyli wiekiem jawnego, odbywającego się za wiedzą rodziców, spożywania napojów zawierających alkohol, był wiek 15 lat; młodsze dzieci zazwyczaj piły po kryjomu. Przytoczone badania jednoznacznie wykazały, iż pierwszy kieliszek alkoholu najczęściej podali dzieciom ich rodzice.

Twórcy literatury poradnikowej alkoholizm rodziców (obok kiły, rzeżączki, gruźlicy oraz zaburzeń intelektualnych) wskazywali jako jeden z głównych czynników prowadzących do defektów rozwojowych potomstwa¹⁴. Odbiorcami

nych do rodziców dzieci i młodzieży; wstępne szacunki autorki niniejszego artykułu pozwalają określić ich liczbę na ok. trzysta. Autorami poradników byli w zdecydowanej większości polscy specjaliści (pedagodzy, psycholodzy, teolodzy, lekarz, higieniści oraz dietetycy), jednakże na polskim rynku wydawniczym nie brakowało także przekładów publikacji zagranicznych: w II RP były to tłumaczenia z języka niemieckiego oraz angielskiego, zaś w latach 50. i 60. XX w. – rosyjskiego. Do roku 1948 ukazywały się poradniki autorstwa zarówno osób świeckich, jak też związanych z Kościołem; po tej dacie likwidacja lub ograniczenia nakładane na wydawnictwa katolickie przyczyniły się do zmarginalizowania udziału poradników religijnych na polskim rynku księgarskim. Propagując dokonujące się ówczesnie odkrycia z zakresu medycyny, fizjologii, higieny, a także pedagogiki oraz psychologii, poradniki stanowiły doskonały środek popularyzacji wiedzy naukowej wśród niefachowców – w tym przypadku – rodziców; dzięki temu „[...] wszelkie prawdy, zdobyte mozolną pracą uczonych, stają się dorobkiem szerokich mas ludzkości” (L. Zasztowt, *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim: 1864–1905*, Wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989, s. 31).

¹¹ S. Brokowski, *Alkoholizm wśród dziatwy szkół powszechnych miasta Łodzi*, „Archiwum Higieny” 1925/1926, t. 1, z. 2, s. 156, [za:] M. Paciorek, *Problematyka alkoholizmu wśród dzieci szkół powszechnych w polskim czasopiśmiennictwie medycznym w latach 1923–1938*, „Medycyna Nowożytna: studia nad historią medycyny” 2003, t. 10, nr 1–2, s. 204.

¹² J. Szmurło, *O używaniu napojów wysokowych przez dziatwę szkół powszechnych w Warszawie*, „Opieka nad Dzieckiem”, R. II, 1924, z. 5, s. 210, [za:] M. Paciorek, *Problematyka alkoholizmu...*, dz. cyt., s. 204.

¹³ Badania przeprowadzone przez Ośrodek Badań Naukowych Zarządu Głównego Społecznego Komitetu Przeciwalkoholowego (ZG SKP) w latach 1962–1964.

¹⁴ W. Borudzka (red.), *Kalendarz matki i dziecka*, Wyd. Towarzystwo Wydawnicze „Bluszcz”, Warszawa [b.r.w.], s. 55; E. Szinagel, *Pielęgnowanie niemowląt. Przewodnik dla matek i pielęgniarek*, Księgarnia Powszechna, Kraków 1938, s. 7; W. Hojnacki, *Higiena kobiety i kosmetyka*, nakł. Księgarni Polskiej B. Połonieckiego, Lwów – Warszawa 1928, s. 64–66; J. Trumpp,

czynionych przez autorów uwag były nie tylko osoby już posiadające potomstwo, lecz także te, które dopiero przygotowywały się do roli małżonków i rodziców. Troska przyszłych rodziców o własne zdrowie miała być motywowana dbałością o kondycję zdrowotną zrodzonego w związku dziecka, dlatego też osoby planujące potomstwo przestrzegano przed spożywaniem alkoholu. W latach międzywojennych niekiedy wręcz pisano, że alkoholicy z zasady nie powinni byli wstępować w związki małżeńskie¹⁵. Kobiety ostrzegano przed poślubianiem mężczyzn niestroniących od alkoholu, albowiem „[...] mąż nietrzeźwy to w przyszłości kat i zabójca twej duszy i szczęścia małżeńskiego!”¹⁶. Przestrogą dla kobiet mających nadzieję, iż zaglądnący do kieliszka narzeczony zerwie z nałogiem po ślubie, miały być pochodzące z praktyki zawodowej twórców poradników historii mężatek poszukujących pomocy w poradniach małżeńskich: „Mąż pije. Wiedziałam o tym przed ślubem. [...]. W ostatnich latach pije coraz więcej, przychodzi późno do domu, jest [...] ordynarny”¹⁷.

Przestrzegano też przed płodzeniem dzieci, gdy przynajmniej jedno z rodziców było odurzone, albowiem dziecku miały wówczas grozić „idiotyzm, głuchoniemota i inne zwyrodnienia”¹⁸, a życie takiej istoty – „o ile go wczesna śmierć nie wybawi z niedoli”¹⁹ – miało być nieszczęśliwe i przepełnione cierpieniem. Dlatego też kobietom radzono w miarę możliwości unikać współżycia z pijanymi mężczyznami²⁰, a jeżeli zmuszone były „dla świętego spokoju się poddać”, wówczas zalecano, aby zadbały o antykoncepcję²¹. Alkoholizm uznawany był przez część autorów poradników katolickich za jedną z niewielu, poza wskazanymi wcześniej chorobami wenerycznymi oraz psychicznymi, uzasadnionych przyczyn ograniczania liczby potomstwa. Powołując się na argumenty zarówno

Pielęgowanie niemowląt, Księgarnia Polska Bernard Połoniecki, Lwów – Warszawa 1932, s. 2; T. Mogilnicki, *Pielęgowanie i karmienie niemowląt*, wyd. V, Wydawnictwo T. Gieszczykiewicz, Kraków 1944, s. 9; K. Jonscher, *Higiena i żywienie niemowląt*, nakł. własnym autora, Poznań 1938, s. 6–7; P. Zarzycki, *O wychowaniu. Wskazówki dla rodziców*, Wyd. Księgarnia Krakowska, Kraków 1927, s. 72; A. Fischer-Dückelman, *Kobieta lekarką domową: podręcznik lekarski do pielęgowania zdrowia i leczenia w rodzinie, ze szczególnym uwzględnieniem chorób kobiecych i dziecięcych, położnictwa i pielęgowania dzieci*, wyd. IV popraw., skł. gł. Gebethner i Wolff, Warszawa 1928, s. 108, 681–682; A. Szymański, *Ograniczanie urodzin i karalność przerywania ciąży*, Wydawnictwo Towarzystwa Wiedzy Chrześcijańskiej w Lublinie, Lublin 1930, s. 16; *Poradnik „Przyjaciółki” na rok 1950*, „Czytelnik”, Warszawa [b.r.w.], s. 96.

¹⁵ J. Śmiarowska, *Higiena kobiety we wszystkich okresach jej życia*, nakł. Księgarni Nauczycielskiej Sp. z o.o. we Lwowie, Lwów 1925, s. 31.

¹⁶ K. Biszynga, *Upominek dla rodzin*, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków 1928, s. 120.

¹⁷ J. Knoblochowa, *Miłość, małżeństwo i ty*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1966, s. 96.

¹⁸ J. Śmiarowska, *Higiena kobiety...*, dz. cyt., s. 31.

¹⁹ S. Podoleński, *O życie nienarodzonych*, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków 1933, s. 32.

²⁰ J. Śmiarowska, *Higiena kobiety...*, dz. cyt., s. 28; J. Szymański, *Ograniczanie urodzin...*, dz. cyt., s. 16; F. Siennicki, *Odżywianie i pielęgowanie niemowląt*, wyd. II, Księgarnia B-cia Bogdańscy i S-ka, Warszawa 1949, s. 11–12; W. Szenajch, *O karmieniu i pielęgowaniu niemowląt*, wyd. XVII, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1966, s. 9.

²¹ A. Fischer-Dückelman, *Kobieta lekarką...*, dz. cyt., s. 681.

etyczne, jak i ekonomiczne pisano, iż w takich przypadkach „zapobieganie ciąży [...] jest [...] wskazane”²².

Autorzy poradników z całego badanego pięćdziesięcia zakazywali spożywania alkoholu (w jakiegokolwiek postaci) w okresie ciąży oraz karmienia piersią²³. Stojąc na stanowisku, iż wszelkie używki powodują nieodwracalne szkody w organizmie dziecka, przy jednoczesnym braku dowodów na temat „bezpiecznej” dawki alkoholu, ciężarne miały bezwzględnie unikać wszelkich napojów go zawierających. Spożyty przez matkę alkohol porównywano do jadu²⁴, zatrującego jej organizm, a co za tym szło – także rozwijające się pod sercem dziecko. Wskazywano, iż dzieci matek pijących w ciąży nawet jeśli nie były opóźnione intelektualnie lub ciężko chore (np. na padaczkę), najczęściej miały w późniejszym okresie poważne trudności z nauką²⁵. Na kartach poradników starano się też walczyć z przesadami mówiącymi, iż pijące w ciąży kobiety miały łatwiejszy poród²⁶, a spożywane w okresie laktacji wino i piwo (szczególnie słodowe) przyczyniały się do zwiększenia ilości pokarmu u karmiącej²⁷. Przekony-

²² R. Gaskell, *Ochrona w małżeństwie*, Wydawca Józef Jarecki, Poznań [b.r.w.], s. 16.

²³ S. Progulski, *Jak pielęgnować i odżywiać niemowlę?*, Książnica – Atlas, Lwów – Warszawa 1929, s. 14; *Kalendarz...*, dz. cyt., s. 63, 81; F. Czoban-Sandauer, *A–B–C matki*, „Księgarnia Nowości”, Lwów 1929, s. 14; A. Küchner, *Tajemnica życia powstającego*, Towarzystwo Wydawnicze „Epoka” Sp. z o.o., Poznań 1925, s. 167–169; K. Jonscher, *Higiena i żywienie...*, dz. cyt., s. 6, 57; *Jak wychować zdrowe dziecko*, nakł. Zarządu Głównego PCK, Warszawa 1933, s. 12; F. Truby King, *Odżywianie i pielęgnowanie dziecka*, nakł. Księgarni Ogniwo, Warszawa 1922, s. 10–11; J. Śmiarowska, *Higiena kobiety...*, dz. cyt., s. 109–110; T. Mogilnicki, *Pielęgnowanie i karmienie...*, dz. cyt., wyd. V, s. 9; F. Siennicki, *Odżywianie i pielęgnowanie...*, dz. cyt., s. 17; L. Grabowiecka, *Kobieta przyszła matka*, Wydawnictwo „Kolumna”, Łódź 1949, s. 67; J. Gołąb, E. Szinagel, *Pielęgnowanie niemowląt*, „Księgarnia Powszechna”, Kraków 1949, s. 75; B. Archangielski, G. Sperański, *Macierzyństwo*, Wydawnictwo PZWS, Łódź 1951, s. 27; J. Foltynowicz-Mańkowska, *Będę matką*, Wydawnictwo PZWS, Warszawa 1956, s. 35–36; J. Beaupré, *Macierzyństwo*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1967, s. 43; E. Dąbrowski, *Higiena kobiety*, [w:] B. Kosińska (red.), *„Lekarze radzą matkom”*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1954, s. 33; L. Pytel, *Co należy wiedzieć o ciąży, porodzie i połogu*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1968, s. 105; Z. Szymańska, *Czy dzieci są nerwowe...*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1954, s. 5; W. Szenajch, *O karmieniu i pielęgnowaniu...*, dz. cyt., s. 9; B. Cieślak (red.), *Kilka słów o Tobie i Twoim dziecku*, Wydawnictwo, PZWL, Warszawa 1965, s. 5; H. Słomczyńska, *Moje dziecko i ja*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1968, s. 4. Matylda Biehler w poradniku wydanym w roku 1919 pisała jednakże, iż kobiety przyzwyczajone do picia mogły w okresie laktacji spożywać lekkie piwo: M. Biehler, *Higiena dziecka*, wyd. IV, nakł. Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1919, s. 120.

²⁴ E. Szinagel, *Pielęgnowanie niemowląt...*, dz. cyt., s. 8; F. Truby King, *Odżywianie i pielęgnowanie...*, dz. cyt., s. 16.

²⁵ Z. Szymańska, *Czy dzieci są nerwowe...*, dz. cyt., s. 8.

²⁶ Lżejszy poród miał wynikać z mniejszych rozmiarów noworodka, cechy charakterystycznej dla dzieci matek pijących: R. Pumpiański, *Higiena w życiu kobiety*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1958, s. 39.

²⁷ E. Runge, *Zwierciadło matek. Uwagi o pielęgnowaniu niemowląt z uwzględnieniem dobrych i złych sposobów i licznymi ilustracjami*, nakł. Związku Kobiet Pracujących, Poznań [b.r.w.], s. 4; *Jak wychować zdrowe...*, dz. cyt., s. 18; F. Czoban-Sandauer, *A–B–C matki...*, dz. cyt., s. 14; J. Śmiarowska, *Higiena kobiety...*, dz. cyt., s. 109; T. Mogilnicki, *Pielęgnowanie i kar-*

wano, iż przenikający z krwi matki do jej mleka alkohol nie tylko odurzał karmione dziecko, ale także sprzyjał rozwojowi skłonności do nadużywania alkoholu w późniejszych latach życia²⁸.

W związku z rozpowszechnieniem pijaństwa zwracano przede wszystkim uwagę na znaczenie wychowania w trzeźwości²⁹. Powołując się na autorytety medyczne i moralne (np. lekarzy, duchownych) pisano o szkodliwym wpływie alkoholu na organizm dziecięcy – tak jego rozwój fizyczny, jak i psychiczny. Wśród przestróg kierowanych do matek noworodków i niemowląt znalazł się m.in. zakaz uspokajania dzieci „szmacianymi mamkami” lub bułkami nasączanymi alkoholem³⁰; niekiedy w poradnikach pojawiały się uwagi potępiające praktykę stosowania u niemowląt uspokajających okładów ze spirytusu³¹. Wytyczne adresowane do rodziców zawierały ponadto zalecenia zabraniające podawania dzieciom alkoholu pod jakąkolwiek postacią, np. cukierków z likierem, torcików nasączanych pączem, napojów (soków lub piwa) lub leków na bazie spirytusu³². W poradnikach obalano przekonanie, iż piwo lub wino było wskazane dzieciom słabym i chorowitym³³ – zwracano uwagę, że pozornie korzystne

mienie niemowląt, wyd. I, skł. gł. w Księgarniach Gebethnera i Wolffa, Warszawa [b.r.w.], s. 73; H. Słomczyńska, *To o mnie Mamo...*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1964, s. 14; B. Archangielski, G. Sperański, *Matka i dziecko*, PZWL, Warszawa 1953, s. 48; Ci sami, *Jak wychować zdrowe dziecko*, „Czytelnik”, Łódź 1951, s. 11; B. Zaremba (red.), *Lekarski poradnik domowy*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1964, s. 90.

²⁸ J. Śmiarowska, *Higiena kobiety...*, dz. cyt., s. 110.

²⁹ J. Zamoyska, *O wychowaniu*, Naczelny Instytut Akcji Katolickiej, Poznań 1937, s. 304; M. Biehler, *Podręcznik higieny*, nakł. Gebethnera i Wolffa, Warszawa [b.r.w.], s. 214; *Jak wychowywać?* cz. II, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków 1932, s. 6; *Małżonkowie rodzice*, nakł. oo. Redemptorystów, Kraków 1947, s. 61; A.C., *Wychować dziecko to wzmocnić ojczyznę*, Księgarnia św. Jacka, Katowice 1948, s. 6; Z. Zygiert, *Gdy dziecko źle wygląda*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1964, s. 16–17; Z. Szymańska, *Mój tatuś pije*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1957, s. 5–6.

³⁰ W. Szenajch, *Rady dla matek*, Wydawnictwo Wydziału Opieki Państwowej nad Dzieckiem i Matką, Warszawa 1918, s. 12; Tenże, *O karmieniu...*, dz. cyt., s. 111, 126; L. Wachholz, *O zaburzeniach umysłowych dzieci i młodzieży*, „Książnica – Atlas”, Lwów – Warszawa 1927, s. 15; H. Słomczyńska, *Moje dziecko...*, dz. cyt., s. 71.

³¹ T. Mogilnicki, *Pielęgnowanie i karmienie...*, dz. cyt., wyd. I, s. 72–73; H. Słomczyńska, *Moje dziecko...*, dz. cyt., s. 71. Uspokajający efekt takich kompresów wynikał z odurzenia dziecka oparami alkoholu.

³² J. Trumpp, *Pielęgnowanie niemowląt...*, dz. cyt., s. 243–244; Tenże, *Pielęgnowanie dzieci*, Księgarnia Polska Bernard Połoniecki, Lwów – Warszawa 1933, s. 42–43; Tenże, *Pielęgnowanie dzieci w wieku szkolnym*, Księgarnia Polska Bernard Połoniecki, Lwów – Warszawa 1933, s. 243; M. Biehler, *Higiena dziecka...*, dz. cyt., s. 156; A. Kühner, *Tajemnica życia...*, dz. cyt., s. 174–175; A. Fischer-Dückelmann, *Kobieta lekarką...*, dz. cyt., s. 110. Jadwiga Zamoyska dopuszczała ewentualność podawania leków sporządzonych na bazie alkoholu, jednakże „[...] tylko wyjątkowo, i chwilowo [...] za przepisem roztropnego lekarza, ale jakże bacznie strzec się należy, ażeby z chwilowego środka nie wywiązał się szkodliwy nałóg”, przestrzegając (J. Zamoyska, *O wychowaniu...*, dz. cyt., s. 304).

³³ M. Biehler, *Higiena...*, dz. cyt., s. 156; J. Zamoyska, *O wychowaniu...*, dz. cyt., s. 304; E. Runge, *Zwierciadło matek...*, dz. cyt., s. 8. Jeszcze w drugiej połowie XIX wieku niektórzy lekarze zalecali podawanie wódki, koniaku, wina lub słabego piwa dzieciom słabowitym lub cierpiącym na blednicę; A. Bołdyrew, *Poradniki i czasopisma jako źródło postulatywne do badań nad poży-*

działanie alkoholu w postaci ożywienia i rumieńców na twarzy dziecka, było typowymi oznakami upojenia alkoholowego. Podobnie zabraniano stosowania alkoholu jako środka pobudzającego apetyt dziecka³⁴. Przypominając o trującym działaniu alkoholu na mózg i wątrobę wskazywano ponadto, iż dzieci „kurowane” w ten sposób szybko się uzależniały od podawanych im środków, na co wskazywała ich nerwowość. Podawany regularnie, nawet w małych dawkach, był przyczyną wielu tragedii – stopniowego zatrucia organizmu, a w konsekwencji nawet śmierci dziecka, ostrzegano matki. Wychowanie w trzeźwości miało ponadto chronić dziecko przed niemoralnością³⁵, w tym – onanizmem³⁶.

W poradnikach dla rodziców dzieci w okresie dojrzewania podkreślano, iż najczęstszym powodem sięgania po alkohol i inne używki była chęć upodobnienia się do dorosłych, udowodnienie sobie i kolegom, że nie jest się już dzieckiem lub bunt przeciw nakładanym przez rodziców ograniczeniom³⁷. Walka rodziców o abstynencję nastolatka miała mieć dwojaki wymiar: jako czynnik ochronny przed toksycznym oddziaływaniem alkoholu na intensywnie rozwijający się organizm, po wtóre zaś – niedopuszczenie do rozwoju nałogu (okres dojrzewania uznawano za szczególnie sprzyjający powstaniu oraz utrwaleniu się skłonności do nadużywania alkoholu)³⁸. Autorzy porad wychowawczych przyznawali jednocześnie, iż przeciwdziałanie picciu przez nastolatki było zadaniem niezmiernie trudnym i nie zawsze uwieńczonym powodzeniem, z uwagi na przeważający wpływ rówieśników jako grupy normo- i opiniotwórczej. Jedynym sposobem zwalczania nałogów w tym wieku, proponowanym przez twórców poradników, miała być próba wpojenia młodym ludziom przekonania, iż picie czy palenie było oznaką słabej woli³⁹. Niekiedy wręcz pisano, iż najważniejszym czynnikiem profilaktyki antyalkoholowej jest „zdrowy rozsądek samej młodzieży”⁴⁰.

W poradnikach rozważano także sytuację dzieci wychowywanych w rodzinach, w których nadużywano alkoholu⁴¹. Pijaństwo dorosłych uważano za głów-

wieniem dzieci i młodzieży na ziemiach królestwa polskiego w latach 1795–1914 (perspektywa społeczno-kulturowa i zdrowotno-wychowawcza), „Studia z historii społeczno-gospodarczej” 2013, t. XI, s. 16.

³⁴ H. Słomczyńska, *Moje dziecko...*, dz. cyt., s. 86.

³⁵ P. Zarzycki, *O wychowaniu...*, dz. cyt., s. 72; S. Podoleński, *Podręcznik pedagogiczny. Wskazówki dla rodziców i wychowawców*, wyd. II, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków 1930, s. 34.

³⁶ F. Schneider, *Twoje dzieci i Ty*, Wydawca: Księgarnia i Drukarnia Katolicka S.A. w Katowicach, Katowice 1938, s. 154–155.

³⁷ K. Dąbrowski, *Nasze dzieci dorastają*, „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1960, s. 97; K. Jonscher, *Higiena dzieci starszych*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1956, s. 62; M. Parzyńska, J. Horodecka, *Rodzice, dzieci, rodzice*, Wydawnictwo Iskry, Warszawa 1967, s. 86.

³⁸ J. Bogdanowicz, *Rozwój fizyczny dziecka*, Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”, Warszawa 1948, s. 109.

³⁹ Tamże; Z. Brzeziński, J. Leowski, J. Serejski, *O dojrzewaniu. Sprawy nie tylko drażliwe*, Wydawnictwo „Iskry”, Warszawa 1959, s. 111.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ B. Szulczewski, *Dusza dziecka*, Wyd. Księgarnia Uniwersytecka Fiszer i Majewski, Poznań 1925, s. 88; Z. Szymańska, *Mój tatuś pije*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1957; J. Fast, ...

ną przyczynę zaniedbania dziecka, podkreślając nie tylko biologiczne, ale także emocjonalne, materialne i społeczne konsekwencje alkoholizmu rodziców dla zdrowia fizycznego i psychicznego dziecka⁴². O sytuacji dzieci alkoholików pisano, iż jest „najtragiczniejsza”⁴³, jako iż żyją one w stałym poczuciu lęku, bywają zaniedbane, często też padają ofiarami przemocy, włącznie z trwałymi uszkodzeniami ciała. Dziecko pochodzące z rodziny alkoholowej „[...] nie jest stracone, tylko [...] trudniejsze do wychowania”⁴⁴, pisano w jednym z poradników z okresu II Rzeczypospolitej, sugerując jednocześnie, iż dziecko takie powinno wychowywać się w specjalnym ośrodku, z dala od rodziny pochodzenia.

Na dowód przeżywanego przez dzieci problemów, wynikających z nałogu rodzica(ów)⁴⁵ w poradnikach z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku przywoływano fragmenty listów nadsyłanych przez nastolatki do pism młodzieżowych:

„Szczęścia nie zaznałam od małości. Kiedy bywam szczęśliwa? [...] gdy ojciec jest trzeźwy. [...] Obawiam się przyprowadzić jakąś koleżankę do domu, bo może on będzie leżał pijany, a nie chcę, aby się cokolwiek wydało [...]”⁴⁶,

pisала jedna z czytelniczek „Sztandaru Młodych”, zaś inna tak przedstawiała swą sytuację:

„[ojczym] często upijał się i wtedy było najgorzej. [...] wymyślał mamie, nieraz nawet próbował brać się do bicia. [...] Potrafi wyzywać mnie od najgorszych”⁴⁷.

Nie mniej istotny był materialny aspekt alkoholizmu: postępujący nałóg przyczyniał się do stopniowego pogarszania sytuacji finansowej rodziny; brak pieniędzy na alkohol niejednokrotnie prowadził uzależnionego do wynoszenia

Zapalisz? A może napijemy się..., Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1957, s. 17–45; D. Barzach, A. Lanota, *Rodzicom ku uwadze*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1964, s. 44–48; Z. Zygiert, *Gdy dziecko...*, dz. cyt., s. 37; B. Domańska, J. Feliksiak, *Trudny wiek?*, Wydawnictwo PZWS, Warszawa 1968, s. 15–16; P. Altmanowa, *Jaś idzie do I b*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1968, s. 59; E. Jackiewicz, *Jak zdobyć zaufanie i szacunek dziecka*, „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1955, s. 35; M. Krzyżanowska, *Dziecko trudne czy źle wychowane*, „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1953, s. 22–23.

⁴² Wskazywano, iż alkohol spożywany przez ciężarną często był przyczyną wad wrodzonych u dzieci, a także – na skutek uszkodzeń układu nerwowego powstałych w okresie płodowym lub we wczesnych latach życia (jako efektu traumatycznych przeżyć) – przyczyną trudności w nauce lub zaburzeń zachowania: Z. Szymańska, *Dziecko wykołajone*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1959, s. 21–22; M. Krzyżanowska, *Dziecko trudne...*, dz. cyt., s. 23.

⁴³ Z. Zygiert, *Gdy dziecko...*, dz. cyt., s. 37.

⁴⁴ S. Podoleński, *Podręcznik...*, dz. cyt., s. 34.

⁴⁵ Jako pijącego rodzica najczęściej wskazywano ojca.

⁴⁶ B. Domańska, J. Feliksiak, *Trudny wiek?*..., dz. cyt., s. 16.

⁴⁷ E. Jackiewiczowa, *Listy o trudnym dojrzewaniu*, „Nasza Księgarnia”, Warszawa 1961, s. 160.

z domu cennych przedmiotów, a potem kradzieży – w tym przedmiotów należących do dziecka – mających zapewnić pieniądze na zakup trunków⁴⁸.

O tym, jak ważne było promowanie wśród rodziców wiedzy o wychowawczych skutkach spożywania przez nich alkoholu, zdaniem autorów poradników, świadczyć mogły chociażby często obserwowane zabawy dzieci w picie wódki⁴⁹. Innym, niepokojącym zjawiskiem był udział małych dzieci w libacjach lub przyjęciach z alkoholem, często połączony z degustacją trunków spożywanych przez dorosłych. Powołując się na wyniki badań naukowych, prowadzonych wśród uczniów różnego typu szkół to właśnie rodziców lub najbliższych krewnych wskazywano jako osoby po raz pierwszy częstujące dziecko wódką lub innego rodzaju alkoholem (najczęściej w trakcie rodzinnych przyjęć); alkohol podawano już dzieciom dziesięcioletnim, niekiedy nawet młodszym⁵⁰. Jako przykład demoralizującego postępowania wskazywano ponadto serwowanie dzieciom w trakcie rodzinnych uroczystości „wina” z soku lub innego słodkiego, kolorowego napoju. Mimo iż w rzeczywistości dzieci nie piły alkoholu, jednak uczyły się, iż jest on smaczny, a spożywanie napojów alkoholowych było nie tylko przyjemne, ale także aprobowane przez dorosłych. Takie działania rodziców spotykały się z surowym potępieniem twórców poradników, jako mające wyjątkowo silny i trwały wpływ na kształtowanie się proalkoholowych postaw u dzieci.

Innym z celów antyalkoholowej propagandy, prowadzonej na kartach powojennych poradników dla rodziców⁵¹, było zwrócenie uwagi na związek nałogu w rodzinie z przestępczością nieletnich. Alkoholizm rodziców (najczęściej ojca) wskazywano jako istotny czynnik determinujący wykolejanie się dzieci:

„[...] ponura atmosfera domowa, ustawiczne nerwowe napięcie, bunt, chęć wydostania się z tej grozy zmuszają dziecko do unikania środowiska domowego, sprzyjają budzeniu się w nim uczuć aspołecznych i powstawaniu aspołecznych nawyków, jak kłamstwo, oszukiwanie, kradzieże, bez których życie byłoby nie do zniesienia”⁵²,

⁴⁸ J. Fast, ... *Zapalisz?*..., dz. cyt., s. 24–25.

⁴⁹ D. Barzach, A. Lanota, *Rodzicom ku uwadze*..., dz. cyt., s. 44; L. Szulczewska, *Na Ciebie patrzy dziecko*, Wydawnictwo PZWS, Warszawa 1956, s. 9–10; A. Krassowska, *O życzliwości dla świata i ludzi*, Wydawnictwo PZWS, Warszawa 1962, s. 54.

⁵⁰ M. Parzyńska, J. Horodecka, *Rodzice, dzieci*..., dz. cyt., s. 86. Ankieta przeprowadzona w roku 1963 wśród dzieci bydgoskich potwierdziła, iż ok. 70% dzieci pierwszym kieliszkiem wódki, wina lub piwa otrzymało od rodziców. Inne badania, przeprowadzone w latach 1962–1964 wśród uczniów szkół warszawskich, dowodziły natomiast, że 80% pijących chłopców w wieku do 15 lat spożywało alkohol bez wiedzy rodziców: A. Majewska, *Dziecko a alkohol*, [w:] M. Rapačka (red.), *Abstynencja, trzeźwość, profilaktyka wychowawcza*, Wydawnictwo PZWS, Warszawa 1969, s. 135.

⁵¹ Nie oznacza to, iż wcześniej związek ten nie był zauważany, jednakże w książkach przeznaczonych dla rodziców wątek dziecięcej przestępczości implikowanej alkoholizmem rodziców nie był poruszany.

⁵² Z. Szymańska, *Dziecko*..., dz. cyt., s. 22.

pisano. Potwierdzeniem demoralizującego wpływu alkoholizmu w rodzinie na zachowanie dziecka miały być statystyki kryminalne, na które powoływali się autorzy książek⁵³.

Alkoholizm surowo potępiali w swoich książkach także twórcy poradników o charakterze religijnym. Czytelnikom przypominano, iż choć okazjonalne spożywanie niewielkich ilości alkoholu nie było grzechem, to jego nadmierne używanie już wykroczeniem przeciw Bogu było⁵⁴. Pijaństwo przedstawiano jako jeden z czynników pustoszących budujące moralny organizm społeczeństwa „komórki rodzinne”⁵⁵.

Najlepszym sposobem profilaktyki miał być własny przykład rodziców, którzy nie tylko nie pili alkoholu, ale też otwarcie wyrażali swą pogardę dla pijaństwa⁵⁶. Atmosfera wychowawcza domu rodzinnego, oparta na wzajemnym zaufaniu rodziców i dzieci miała – zdaniem twórców literatury poradnikowej – stanowić przeciwwagę dla złych wpływów środowiska rówieśniczego. Wsparciem dla rodziny w wychowaniu nastolatka w trzeźwości miały być organizacje sportowe i młodzieżowe, szczególnie – harcerstwo, promujące abstynencję jako styl życia⁵⁷.

Równie skutecznym sposobem walki z alkoholizmem, na jaki wskazywali twórcy książek dla rodziców, była edukacja młodego pokolenia⁵⁸. Jako iż w kształtowaniu i utrwalaniu właściwej postawy dzieci i młodzieży w stosunku do alkoholu doświadczenie własne rodziców oraz ich intuicja pedagogiczna mogły okazać się niewystarczające, zalecano lekturę odpowiednich publikacji poświęconych tematyce wychowania w trzeźwości⁵⁹.

Istotną częścią profilaktyki alkoholowej, w myśl uwag z książek międzywojennych, miał być zakaz posyłania dzieci po piwo, wino lub wódkę przeznaczoną dla dorosłych. Zakazywano również wynagradzania dzieci alkoholem za wykonywaną przez nie pracę, np. drobne sprawunki.

⁵³ Np. studia prowadzone przez Zakład Nauk Prawnych PAN wśród nieletnich przestępców, w których stwierdzano, iż alkoholizm rodziców był główną przyczyną wykojenia się dzieci (L. Szulczewska, *Na Ciebie patrzy...*, dz. cyt., s. 50; J. Łopuski, *Od najmłodszych lat...*, PZWL, Warszawa 1970, s. 66) lub badania prof. Batawi nad nieletnimi przestępcami, z których wynikało, iż 68% z nich miało ojców alkoholików (Z. Szymańska, *Dziecko...*, dz. cyt., s. 21).

⁵⁴ *Małżonkowie rodzice...*, dz. cyt., s. 61.

⁵⁵ A. Warol, *Rodzice i dzieci. Nauki i przykłady*, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków 1935, s. 49; *Małżonkowie między sobą*, Księgarnia św. Jacka, Katowice 1948, s. 8–16.

⁵⁶ M. Parzyńska, J. Horodecka, *Rodzice, dzieci...*, dz. cyt., s. 86; L. Szulczewska, *Na Ciebie patrzy...*, dz. cyt., s. 10, 49–50; K. Jonscher, *Higiena dzieci...*, dz. cyt., s. 61–62.

⁵⁷ K. Jonscher, *Higiena dzieci...*, dz. cyt., s. 61; *Dorastający chłopcy od 14–17 lat*, Państwowy Instytut Higieny Psychicznej, Warszawa 1946, s. 3.

⁵⁸ Brak przełożenia wiedzy dotyczącej szkodliwości alkoholu na ograniczenie jego spożycia wśród osób wykształconych dostrzegany był przez środowiska lekarskie. Zob.: F. Venulet, *Zdrowie i choroba*, [w:] A. Rzańnicki, *Nowoczesna encyklopedia zdrowia*, wyd. II, t. 2, Wydawnictwo „Minerwa”, Warszawa 1939, s. 367.

⁵⁹ J. Łopuski, *Od najmłodszych lat...*, dz. cyt., s. 3–7.

Działania wychowawcze rodziny miały iść w parze z edukacją do trzeźwości realizowaną przez szkołę⁶⁰. Jej rola w profilaktyce alkoholizmu nie miała ograniczać się do pracy z uczniami, ale także rozciągać na rodziców, dla których miały być organizowane prelekcje i wykłady, mające uświadamiać im konsekwencje nadmiernego spożywania alkoholu. Mimo iż część publicystów ruchu abstynenckiego zadanie walki z nałogiem wśród dzieci i młodzieży cedowała przede wszystkim na szkołę⁶¹, twórcy analizowanych poradników pierwszorzędne znaczenie w promocji postaw i zachowań antyalkoholowych przypisywali rodzinie.

W poradnikach z okresu międzywojennego sporadycznie sugerowano rozwiązanie problemu powszechnego pijaństwa w postaci podniesienia cen alkoholu lub jego reglamentacji⁶²; przeciwnicy radykalnych rozwiązań twierdzili jednak, iż ustawowa prohibicja lub zabiegi o charakterze finansowym były rozwiązaniami nieskutecznymi, o czym świadczyły doświadczenia krajów, w których (czasowo) funkcjonowały. Jak przekonywano, jedynym środkiem służącym wypracowaniu trwałych rezultatów w zakresie promocji trzeźwości było wychowanie młodego pokolenia. W poradnikach powojennych niekiedy wśród rad dotyczących wychowania w trzeźwości dzieci i młodzieży, pojawiały się także uwagi na temat zwalczania nałogu wśród dorosłych. Również w ich przypadku zalecano przede wszystkim działania o charakterze oświatowym⁶³, zaś metodami wspierającymi zwalczanie powszechnego pijaństwa miało być wytworzenie w społeczeństwie, głównie zakładach pracy, atmosfery potępienia dla nałogowego picia. Radzono też, aby rodzina alkoholika wspierała go w procesie leczenia, a nawet pomagała mu wbrew jego woli (!)⁶⁴. Skutecznymi metodami profilaktyki miało być unikanie sytuacji, w których był pity alkohol, a także uprawianie sportu. Opisywane w książkach poradnikowych leczenie alkoholików miało opierać się na indywidualnie dobranej psychoterapii; jak podkreślano był to proces długotrwały, wymagający tak od rodziny pacjenta, jak i od jego lekarza,

⁶⁰ „Nie ma przedmiotu szkolnego, przy którego nauce nie znalazłby myślący nauczyciel lub nauczycielka odpowiedniej sposobności dla omawiania wpływu alkoholu na życie jednostki czy gminy lub kraju, wreszcie narodów”, stwierdzał w swej pracy Bronisław Duchowicz, nauczyciel chemii i mineralogii, działacz oświatowy i abstynencki, członek Rady Szkolnej Krajowej, autor podręczników i prac naukowych z zakresu chemii i alkoholologii. Por.: B. Duchowicz, *W jaki sposób szkoła powinna walczyć z alkoholizmem młodzieży i społeczeństwa*, Wyd. K.S. Jakubowski, Lwów 1927, s. 12.

⁶¹ M. Paciorek, *Higiena dzieci i młodzieży w polskim czasopiśmiennictwie medycznym okresu międzywojennego*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2010, s. 387. Zadaniem szkoły miała być nie tylko praca wychowawcza z młodzieżą, ale także organizowanie prelekcji poświęconych szkodliwemu wpływowi alkoholu dla rodziców uczniów.

⁶² M. Biehler, *Podręcznik...*, dz. cyt., s. 214.

⁶³ Jednym z kierunków tej działalności były publikacje kierowane do osób chcących zerwać z nałogiem (patrz przypisy nr 8 i 9 niniejszej pracy). Zawierały one informacje dotyczące zarówno chemicznych właściwości alkoholu, jak też jego wpływu na poszczególne sfery funkcjonowania człowieka (biologiczną, psychiczną, rodzinną, społeczną oraz zawodową).

⁶⁴ J. Fast, ... *Zapalisz?* ..., dz. cyt., s. 38.

wielkiego poświęcenia i wytrwałości w dążeniu do celu – abstynencji⁶⁵. Szczególne miejsce w działalności na rzecz ograniczania spożycia alkoholu przypisywano kobietom: oczekiwano od nich, że swą postawą będą w stanie przekonać męża do abstynencji lub też skutecznie walczyć z jego nałogiem, zlikwidują w swym domu zwyczaj częstowania gości napojami alkoholowymi, nie będą podawały alkoholu służbie ani najemnym pracownikom, a także (o czym wspomniano wcześniej) wychowują dzieci w trzeźwości⁶⁶.

Czynione przez autorów literatury poradnikowej dla rodziców uwagi miały na celu wskazanie groźnych dzieciom i młodzieży niebezpieczeństw wynikających ze spożywania alkoholu, zarówno przez ich matki i/lub ojców, jak też same dzieci. Popularyzacja wśród czytelników poradników wiedzy o szkodliwych właściwościach alkoholu miała stanowić oręż w walce z pijaństwem i alkoholizmem, uznawanymi w całym badanym pięćdziesięcioleciu za poważny problem społeczny. Mimo iż to rodziców wskazywano w poradnikach za osoby odpowiedzialne za kształtowanie w dzieciach postawy abstynenckiej, należy jednak zauważyć, iż wskazana problematyka stanowiła nikły procent wszystkich rozważań poświęconych wychowaniu zdrowotnemu dziecka na poszczególnych etapach jego rozwoju. Zarówno w literaturze poradnikowej dla rodziców z okresu międzywojennego, jak też z lat powojennych (do roku 1970), rozważania na temat wpływu alkoholu na zdrowie dziecka koncentrowały się głównie wokół szkodliwości jego oddziaływania w okresie prenatalnym oraz niemowlęcym. Przede wszystkim wskazywano na neurotoksyczne oddziaływanie alkoholu na organizm dziecka, przyczyniające się do powstawania u niego deficytów fizycznych i intelektualnych⁶⁷. Dlatego też ciężarnym i matkom karmiącym zabraniano spożywania napojów zawierających alkohol; podobny zakaz miał dotyczyć podawania trunków małym dzieciom. Na kartach poradników zwalczano liczne przesady mówiące o dobroczynnym wpływie alkoholu na przebieg ciąży i porodu, a także jego walorach leczniczych w odniesieniu do wybranych dolegliwości wieku dziecięcego. Wskazując na szerokie spektrum toksycznych właściwości alkoholu, akcentowano również konsekwencje w postaci deficytów w sferze intelektualnej u dziecka, którego matka piła w ciąży lub okresie karmienia. Czytelnikom poradników, szczególnie z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych

⁶⁵ W. Kamiński, *Choroby psychiczne*, [w:] A. Rząśnicki, *Nowoczesna encyklopedia...*, dz. cyt., t. 4, s. 49.

⁶⁶ A. Fischer-Dückelman, *Kobieta lekarką...*, dz. cyt., s. 110.

⁶⁷ Na określenie specyficznych zaburzeń rozwojowych powstałych na skutek oddziaływania alkoholu na organizm matki przed zajściem w ciążę, w jej trakcie, na płód, w trakcie porodu oraz karmienia piersią w roku 1973 wprowadzono termin FAS – *Fetal Alcohol Syndrome* (jego kryteria diagnostyczne ustalono w roku 1980). Współcześnie na określenie dysfunkcji fizycznych, zaburzeń w rozwoju poznawczym, uczeniu się oraz zachowaniu, indukowanych toksycznym działaniem alkoholu na organizm w okresie płodowym, używa się terminu FASD (*Fetal Alcohol Spectrum Disorder*, poalkoholowe spektrum zaburzeń rozwojowych): B. Szczupał, *Dziecko z FASD – problemy diagnostyczne oraz wybrane strategie i metody pracy*, „Rozprawy Społeczne” 2013, t. VII, nr 1, s. 80.

XX wieku, przybliżano ponadto duchowy wymiar cierpień dzieci pochodzących z rodzin alkoholików. Za okres szczególnie sprzyjający powstawaniu lub utrwalaniu się nałogu uznawano wiek dojrzewania, przy czym proponowany rodzicom zakres metod służących skłonieniu adolescenta do abstynencji, ograniczany jedynie do rozmów oraz odwoływania się do zdrowego rozsądku nastolatka, potwierdzał wyrażane niekiedy wprost przekonanie o nieskuteczności propagandy antyalkoholowej w odniesieniu do tej grupy wiekowej. Uwagi odnoszące się do moralnych konsekwencji nałogu rodzica(ów) na dziecko wyrażały się głównie w danych dotyczących przestępczości młodzieży pochodzącej z rodzin, w których przynajmniej jedno z rodziców nadużywało alkoholu. W całym okresie marginalnie traktowano problem (nad)używających alkoholu dzieci – skupiając się głównie na profilaktyce, pomijano kwestie dotyczące postępowania z dzieckiem pijącym uznając zapewne, iż w takiej sytuacji rodzice będą poszukiwali pomocy instytucjonalnej. Mimo wskazanych braków, poradniki dla rodziców stanowiły rzetelne źródło popularyzujące wiedzę o zagrożeniach wynikających ze spożywania alkoholu.

Bibliografia

- A.C., *Wychować dziecko to wzmocnić ojczyznę*, Księgarnia św. Jacka, Katowice 1948.
- Alkoholologia*, pr. zbior., nakł. Polskiego Towarzystwa Walki z Alkoholizmem „Trzeźwość”, Warszawa 1928.
- Altmanowa P., *Jaś idzie do I b*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1968.
- Archangielski B., Sperański G., *Jak wychować zdrowe dziecko*, Wydawnictwo „Czytelnik”, Łódź 1951.
- Archangielski B., Sperański G., *Macierzyństwo*, Wydawnictwo PZWS, Łódź 1951.
- Archangielski B., Sperański G., *Matka i dziecko*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1953.
- Barzach D., Lanota A., *Rodzicom ku uwadze*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1964.
- Beaupré J., *Macierzyństwo*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1967.
- Biehler M., *Higiena dziecka*, wyd. IV, nakł. Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1919.
- Biehler M., *Podręcznik higieny*, nakł. Gebethnera i Wolffa, Warszawa [b.r.w.].
- Biszyńska K., *Upominek dla rodzin*, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków 1928.
- Bogdanowicz J., *Rozwój fizyczny dziecka*, Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”, Warszawa 1948.
- Bołdyrew A., *Poradniki i czasopisma jako źródło postulatywne do badań nad żywieniem dzieci i młodzieży na ziemiach królestwa polskiego w latach 1795–1914 (perspektywa społeczno-kulturowa i zdrowotno-wychowawcza)*, „Studia z historii społeczno-gospodarczej” 2013, t. XI.
- Bołdyrew A., *Spoleczeństwo Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864–1914*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
- Borudzka W. (red.), *Kalendarz matki i dziecka*, Wyd. Towarzystwo Wydawnicze „Bluszcz”, Warszawa [b.r.w.].
- Brokowski S., *Alkoholizm wśród dziatwy szkół powszechnych miasta Łodzi*, „Archiwum Higieny” 1925/1926, t. 1, z. 2.

- Brzeziński Z., Leowski J., Serejski J., *O dojrzewaniu. Sprawy nie tylko drażliwe*, Wydawnictwo „Iskry”, Warszawa 1959.
- Cieślak B. (red.), *Kilka słów o Tobie i Twoim dziecku*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1965.
- Czoban-Sandauer F., *A–B–C matki*, „Księgarnia Nowości”, Lwów 1929.
- Dąbrowski E., *Higiena kobiety*, [w:] B. Kosińska (red.), „*Lekarze radzą matkom*”, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1954.
- Dąbrowski K., *Nasze dzieci dorastają*, „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1960.
- Domańska B., Feliksiak J., *Trudny wiek?*, Wydawnictwo PZWS, Warszawa 1968.
- Dorastający chłopcy od 14–17 lat*, Państwowy Instytut Higieny Psychiczej, Warszawa 1946.
- Duchowicz B., *W jaki sposób szkoła powinna walczyć z alkoholizmem młodzieży i społeczeństwa*, Wyd. K. S. Jakubowski, Lwów 1927.
- Fast J., ... *Zapalisz? A może napijemy się...*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1957.
- Fischer-Dückelmann A., *Kobieta lekarką domową: podręcznik lekarski do pielęgnowania zdrowia i leczenia w rodzinie, ze szczególnym uwzględnieniem chorób kobiecych i dziecięcych, położnictwa i pielęgnowania dzieci*, wyd. IV popraw., skł. gł. Gebethner i Wolff, Warszawa 1928.
- Fiutowski J., *Biologiczno-prawne zagadnienia alkoholizmu*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1970.
- Foltynowicz -Mańkowska J., *Będę matką*, Wydawnictwo PZWS, Warszawa 1956.
- Gan L., *Alkoholizm a bezpieczeństwo i higiena pracy*, Wyd. Społeczny Komitet do Walki z Alkoholizmem, Warszawa 1950.
- Gaskell R., *Ochrona w małżeństwie*, Wydawca Józef Jarecki, Poznań [b.r.w.].
- Gołąb J., Szinagel E., *Pielęgnowanie niemowląt*, „Księgarnia Powszechna”, Kraków 1949.
- Grabowiecka L., *Kobieta przyszła matka*, Wydawnictwo „Kolumna”, Łódź 1949.
- Hojnacki W., *Higiena kobiety i kosmetyka*, Nakładem Księgarni Polskiej B. Połoniczkiego, Lwów – Warszawa 1928.
- Jackiewicz E., *Jak zdobyć zaufanie i szacunek dziecka*, „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1955.
- Jackiewiczowa E., *Listy o trudnym dojrzewaniu*, „Nasza Księgarnia”, Warszawa 1961.
- Jak wychować zdrowe dziecko*, nakł. Zarządu Głównego PCK, Warszawa 1933.
- Jak wychowywać?* cz. II, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków 1932.
- Jonas S., Łepkowski M., *Człowiek + alkohol = ?*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1964.
- Jonscher K., *Higiena dzieci starszych*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1956.
- Jonscher K., *Higiena i żywienie niemowląt*, nakł. własnym autora, Poznań 1938.
- Kaczanowski F., *Prawda o alkoholu*, Wydawnictwo Związkowe CRZZ, Warszawa 1970.
- Kamiński W., *Choroby psychiczne*, [w:] A. Rzańnicki (red.), *Nowoczesna encyklopedia zdrowia*, t. 4, Wydawnictwo „Minerwa”, Warszawa 1939.
- Kessel N., Walton H., *Alkoholizm*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1967.
- Kinney J., Leaton G., *Zrozumieć alkohol*, Wydawnictwo PARPA, Warszawa 1996.
- Klonder A., *Wprowadzenie*, [w:] J. Żychlińska, A. Głowacka-Penczyńska, A. Klonder (red.), *Jedzą, piją, lulki palą. Kulturowe aspekty korzystania z używek na przestrze-*

- ni dziejów*, t. 1: *Użytki w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2016.
- Krassowska A., *O życzliwości dla świata i ludzi*, PZWS, Warszawa 1962.
- Krzyżanowska M., *Dziecko trudne czy źle wychowane*, Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1953.
- Kühner A., *Tajemnica życia powstającego*, Towarzystwo Wydawnicze „Epoka” Sp. z o.o., Poznań 1925.
- Kunowski S., *Walka z alkoholizmem jako problem duszpasterski*, „Ateneum Kapłańskie” 1974, t. 8.
- Łopuski J., *Od najmłodszych lat...*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1970.
- Majdecka A., *Analiza środowisk alkoholików w aspekcie zdrowia psychicznego dziecka*, Społeczny Komitet Przeciwalkoholowy, Warszawa 1968.
- Majewska A., *Dziecko a alkohol*, [w:] M. Rapacka (red.), *Abstynencja, trzeźwość, profilaktyka wychowawcza*, Wydawnictwo PZWS, Warszawa 1969.
- Małżonkowie między sobą*, Księgarnia św. Jacka, Katowice 1948.
- Małżonkowie rodzice*, nakł. oo. Redemptorystów, Kraków 1947.
- Mogilnicki T., *Pielęgnowanie i karmienie niemowląt*, wyd. I, skł. gł. w Księgarniach Gebethnera i Wolffa, Warszawa [b.r.w.].
- Mogilnicki T., *Pielęgnowanie i karmienie niemowląt*, wyd. V, Wydawnictwo T. Gieszczykiewicz, Kraków 1944.
- Nawrot-Borowska M., *Wpływ używek na zdrowie w świetle poradników z II połowy XIX wieku i początku XX wieku*, [w:] J. Żychlińska, A. Głowacka-Penczyńska, A. Klonder (red.), *Jedzą, piją, lulki palą. Kulturowe aspekty korzystania z używek na przestrzeni dziejów*, t. 1: *Użytki w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2016.
- Niesiołowski K., *Sprawa alkoholizmu w zarysie*, Katolicki Związek Abstynentów, Poznań 1937.
- Paciorek M., *Higiena dzieci i młodzieży w polskim czasopiśmiennictwie medycznym okresu międzywojennego*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2010.
- Parzyńska M., Horodecka J., *Rodzice, dzieci, rodzice*, Wydawnictwo „Iskry”, Warszawa 1967.
- Podoleński S., *O życie nienarodzonych*, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków 1933.
- Podoleński S., *Podręcznik pedagogiczny. Wskazówki dla rodziców i wychowawców*, Wyd. 2, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków 1930.
- Poradnik „Przyjaciółki” na rok 1950*, Wydawnictwo „Czytelnik”, Warszawa [b.r.w.].
- Progulski S., *Jak pielęgnować i odżywiać niemowlę?*, Wydawnictwo „Książnica – Atlas”, Lwów – Warszawa 1929.
- Pumpiański R., *Higiena w życiu kobiety*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1958.
- Pytel L., *Co należy wiedzieć o ciąży, porodzie i połogu*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1968.
- Ratajczak A., *Zwalczanie alkoholizmu w świetle obowiązującego prawa*, Wyd. Społeczny Komitet Przeciwalkoholowy. Zarząd Główny, Warszawa 1970.
- Runge E., *Zwierciadło matek. Uwagi o pielęgnowaniu niemowląt z uwzględnieniem dobrych i złych sposobów i licznymi ilustracjami*, nakł. Związku Kobiet Pracujących, Poznań [b.r.w.].
- Schneider F., *Twoje dzieci i Ty*, Wydawca: Księgarnia i Drukarnia Katolicka S.A. w Katowicach, Katowice 1938.

- Siennicki F., *Odżywianie i pielęgnowanie niemowląt*, Wyd. II, Księgarnia B-cia Bogdańscy i S-ka, Warszawa 1949.
- Skiba M., *Alkoholizm jako zagadnienie gospodarcze w Polsce*, skł. gł. Księgarnia „Biblioteka Religijna”, Lwów 1932.
- Słomczyńska H., *Moje dziecko i ja*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1968.
- Słomczyńska H., *To o mnie Mamo...*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1964.
- Solak A., *Alkohol Twój wróg!*, Wydawnictwo Zarządu Głównego PCK, Warszawa 1951.
- Szczupał B., *Dziecko z FASD – problemy diagnostyczne oraz wybrane strategie i metody pracy*, „Rozprawy Społeczne” 2013, t. VII, nr 1.
- Szenajch W., *O karmieniu i pielęgnowaniu niemowląt*, wyd. XVII, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1966.
- Szenajch W., *Rady dla matek*, Wydawnictwo Wydziału Opieki Państwowej nad Dzieckiem i Matką, Warszawa 1918.
- Szinagel E., *Pielęgnowanie niemowląt. Przewodnik dla matek i pielęgniarek*, Księgarnia Powszechna, Kraków 1938.
- Szmurło J., *O używaniu napojów wysokowych przez działwę szkół powszechnych w Warszawie*, „Opieka nad Dzieckiem”, R. II, 1924, z. 5.
- Szulczewska L., *Na Ciebie patrzy dziecko*, Wydawnictwo PZWS, Warszawa 1956.
- Szulczewski B., *Dusza dziecka*, wyd. II, Wyd. Fiszer i Majewska Księgarnia Uniwersytecka, Poznań 1925.
- Szymańska Z., *Czy dzieci są nerwowe...*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1954.
- Szymańska Z., *Dziecko wykołajone*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1959.
- Szymańska Z., *Mój tatuś pije*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1957.
- Szymański A., *Ograniczanie urodzin i karalność przerywania ciąży*, Wydawnictwo Towarzystwa Wiedzy Chrześcijańskiej w Lublinie, Lublin 1930.
- Szymański J., *Alkoholizm a dziecko i młodzież*, Wydawnictwo Towarzystwa „Odrodzenie”, Warszawa 1928.
- Śmiarowska J., *Higiena kobiety we wszystkich okresach jej życia*, nakł. Księgarni Nauczycielskiej Sp. z o.o we Lwowie, Lwów 1925.
- Truby Kinng F., *Odżywianie i pielęgnowanie dziecka*, nakł. Księgarni Ogniwo, Warszawa 1922.
- Trumpp J., *Pielęgnowanie dzieci w wieku szkolnym*, Księgarnia Polska Bernard Połoniecki, Lwów – Warszawa 1933.
- Trumpp J., *Pielęgnowanie dzieci. Fizyczny rozwój i pielęgnowanie ciała u dzieci w wieku od dwu do siedmiu lat*, Księgarnia Polska Bernard Połoniecki, Lwów – Warszawa 1933.
- Trumpp J., *Pielęgnowanie niemowląt*, Księgarnia Polska Bernard Połoniecki, Lwów – Warszawa 1932.
- Venulet F., *Zdrowie i choroba*, [w:] A. Rząśnicki (red.), *Nowoczesna encyklopedia zdrowia*, t. 2, Wydawnictwo „Minerwa”, Warszawa 1939.
- Wachholz L., *Alkoholizm a przestępstwo*, Wyd. Centrala Kół Abstynenckich Młodzieży, Kraków 1927.
- Wachholz L., *O zaburzeniach umysłowych dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo „Książnica – Atlas”, Lwów – Warszawa 1927.
- Warol A., *Rodzice i dzieci. Nauki i przykłady*, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków 1935.
- Woronowicz B.T., *Alkoholowe vademecum dla każdego*, Wydawnictwo Ośrodka Apostolstwa Trzeźwości, Zakroczym 1993.

Zamoyska J., *O wychowaniu*, Naczelny Instytut Akcji Katolickiej, Poznań 1937.

Zaremba B. (red.), *Lekarski poradnik domowy*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1964.

Zarzycki P., *O wychowaniu. Wskazówki dla rodziców*, Wyd. Księgarnia Krakowska, Kraków 1927.

Zasztowt L., *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim: 1864–1905*, Wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989.

Zygiert Z., *Gdy dziecko źle wygląda*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1964.